

**AZ ADÓRENDSZER STABILITÁSA, A KORMÁNYZATBA
VETETT BIZALOM ÉS AZ ADÓZÓKKAL VALÓ
TISZTELETTELJES BÁNÁSMÓD HATÁSA
AZ ADÓFIZETŐI MAGATARTÁSRA**

**THE STABILITY OF THE TAX SYSTEM,
THE TRUST IN GOVERNMENT AND
THE EFFECT OF THE RESPECTFUL TREATMENT OF
TAXPAYERS TO THE TAXPAYER BEHAVIOR**

DOBOS Piroska

Kulcsszavak: *adócsalás, rejtett gazdaság, adófizetési hajlandóság, adórendszer*

Keywords: *tax evasion, hidden economy, tax willingness to pay, tax system*

JEL kód: *H26*

ÖSSZEFOGLALÁS

Senki nem szeret adót fizetni. A legnépszerűbb eszköz arra, hogy kényszerítsék az embereket az adófizetésre, az az elrettentés politikája. Számottevő bizonyíték van arra, hogy a kényszerítési erőfeszítések növelhetik az adószabályok betartását, de az extrém büntetési tételek akár fordított hatást is kifejthetnek – alacsonyabb adófizetést és általános bizalom elvesztést eredményezhetnek az állami intézményekben. Az adócsalással és a rejtett gazdasággal való harc és ezek mértékének visszaszorítása minden országnak fontos politikai célja. A rejtett gazdaság okait széleskörűen, többféle kutatási módszerrel vizsgálják. Az adócsalás alap modellje a várható hasznosság maximalizálásán alapszik. A kutatások egy része, főleg kezdetben, a klasszikus közgazdaságtani eszköztárral vizsgálta az okokat, míg a későbbi vizsgálatok túlmutatnak ezeknek az elemzéseknek a korlátozott eszköztáran és viselkedéstani, gazdaságszociológiai, szociológiai szempontból is igyekeznek megközelíteni az adóelkerülés, adómegtagadás, adócsalás mögött meghúzódó okokat. Ebben a tanulmányban a kormányzatba és intézményekbe vetett bizalom, az adózók tisztelettel való kezelése - az ellenőrzési szervek által, a kényszerítő intézkedések hatása, az adórendszer stabilitása és adófizetési hajlandóság, adómorál között keresem az összefüggéseket. A kérdés vizsgálata mindenkor kulcsfontosságú, hiszen az árnyékgazdaság hatással van a társadalom egészére és az adott ország gazdasági folyamataira, ráadásul ez egy öngerjesztő folyamat.

SUMMARY

Nobody likes to pay taxes. The most popular means of compelling people to pay taxes is the policy of deterrence. There is considerable evidence that coercion efforts may increase compliance with tax rules, but extreme punishments may even have counterproductive effects - resulting in lower tax payments and the loss of general trust in state institutions. Combating of tax evasion and hidden economy and reducing their scale are an important policy goal for each country. The causes of hidden economy are examined extensively through multiple research methods. The basic model of tax evasion is based on maximizing expected utility. Some research, in the beginning, examined the reasons for the classic economics toolbox, while later investigations go beyond the limited set of tools of these analyses and attempts to approach the causes of avoidance, tax denial, and the tax evasion from a behavioural science, economic psychological and sociological point of view. In this study, I look at the correlations between the trust in government and institutions, the respectful treatment of taxpayers for the control bodies, the effect of coercive measures, the stability of the tax system and the willingness of pay taxes. The investigation of this issue is always crucial, because the shadow economy has an impact on the whole society and this country's economic processes; moreover, this is a self-fuelling process.

BEVEZETÉS

Az adó a központi költségvetések egyik legnagyobb bevételi forrása, így az adóztatás fontos és meghatározó szerepet játszik minden magyar gazdasági szereplő életében. A társadalom minden tagját érinti kivétel nélkül, közvetlenül vagy közvetett módon. Az adóztatás egy nagyon bonyolult és komplex eszközrendszer, ezért az adócsalás, adóelkerülés és adómegtaga-

dás mögött is gyakran nagyon bonyolult, szövevényes jelenségek állnak. Az adóztatás az államok keletkezése óta fennálló fogalom. A különböző történelmi korszakokban az adóelkerülésnek különféle és nagyon változatos formái alakultak ki. Egy gyorsan változó gazdasági környezetben az adózással kapcsolatos visszaélések nehezen tipizálhatók, mert az emberi leleményesség nem ismer határokat. A visszaélések csökkentése, megszüntetése érdekében fontos, hogy az adóztatásra rendelt szervezetek, hatósági szervek minél inkább felkészültek legyenek, és hatékony eszközökkel rendelkezzenek.

Az elmúlt években több kutatás is vizsgálta, hogy az értékek, társadalmi normák és az attitűdök országonként eltérnek, és hogy ezeknek a különbségeknek van egy mérhető hatása a gazdasági viselkedésre. Az egyik terület, ahol az ilyen vizsgálatok különösen fontosak az adókötelezettségnek való megfelelés (ALM - TORGLER, 2005). Az adómegfelelés úgy tűnik, hogy számos tényezőtől függ, a legtöbb országban az egyes gazdaságokban jellemző elrettentéstől, az adott bírságok szintjétől és felülvizsgálati rátáktól (kombinálva a rendelkezésre álló kockázatkerülési becslésekkel). Az elrettentési modellek azonban túl nagy engedékenységet és csak kevés adócsalást jeleznek előre.

Szintén ezt találjuk FREY - FELD (2002) tanulmányában is, hogy az adócsalás alap modellje - az úttörő hozzájárulása ALLINGHAM-nak és SANDMO-nak (1972) az adófizetők viselkedésére - a szubjektív ökonometriai elemzésben nem különösen jól teljesítő várható hasznosság maximalizálásán alapszik. Túl kevés adócsalást mutatnak és a paraméterek ökonometriai becslései a lebukás valószínűségére és a bírságok mértékére nem olyan hatásosak, mint azt remélték. Éppen ezért mindenképpen célszerű ezeket a modelleket különböző variációkkal bővíteni.

A téma kutatásában a kockázat melletti egyéni adózási döntés „klasszikus modelljéről” a hangsúly egyre újabb és komplexebb megközelítésekre tevődik át, lehetővé téve az egyéni és társadalmi érdekek közötti konfliktusok és az adózási heterogenitás megjelenítését, a különféle szereplők eltérő motivációinak és az adózási viselkedést meghatározó pszichológiai szempontoknak a figyelembevételét (SEMJÉN, 2017).

Az "adómorál" fogalma nem mond újat, de meglepően kevés figyelmet kapott adókötelezettségnek való megfelelés irodalmában. Néhány előzetes adómorál kutatásban, amit az 1960-as években, a "kölni adó pszichológia szakon" (SCHMÖLDERS, 1960, 1970; STRÜMPEL, 1969) végeztek, megpróbáltak hidat építeni a gazdaság és a szociálpszichológia közé, hangsúlyozva, hogy a gazdasági jelenségeket nem csak a hagyományos neoklasszikus szempontból kell elemezni. Az adómorált fontos és integrált attitűdnek tekintették, amelyhez szorosán kapcsolódik az adó be nem tartása (ALM - TORGLER, 2005).

Ebben a tanulmányban szeretném – az adócsalás mikroökonómiai vizsgálatán túlmutató - viselkedéstani szempontból is megközelíteni az adófizetési hajlandóságot, vizsgálni, hogy milyen okok vezetnek az egyének adóelkerülés melletti döntéseihöz és milyen eszközökkel csökkenthető a rejtett gazdaság mértéke. A nemzetközi szakirodalom elemzése alapján arra keresem a választ, hogy megfelelő intézkedésekkel szűkíthető-e a rejtett gazdaság mértéke,

azaz a kényszerítő intézkedések, a bírságok és büntetések minél nagyobb mértéke pozitívan befolyásolja-e az adómorált, az adófizetési hajlandóságot, illetve a kormányzatba vetett bizalom, az adórendszer stabilitása, illetve az adózók partnerként, tisztelettel való kezelése - az ellenőrző hatóságok részéről milyen hatással bír az adóelkerülésre és adócsalásra. Az elemzések alapján arra az eredményre számítottok, hogy mind az állampolgárok magasabb szintű bizalma - a kormányzat, az adóhatóságok és egyéb jogintézmények felé, az adófizetőkkel való barátságos és tiszteletteljes bánásmód, partnerként való kezelésük és az állampolgárok közvetlen politikai részvétele, bevonása a politikai döntésekbe, a demokrácia is jelentős pozitív hatással vannak az adómorálra. Jelenleg, a kutatásom elején a hipotéziseimet a témával foglalkozó kutatók által lefolytatott vizsgálatok eredményeivel vetem össze, melynek során figyelembe veszem a legfontosabb nemzetközi kutatásokat és szintetizálom a kapott eredményeket.

A témaválasztás – az adómorált befolyásoló tényezők és ezek vizsgálata - azért is igazán időszerű és szükséges, mivel a Nemzeti Adó- és Vámhivatal életében 2016. kiemelt fordulópont. Olyan szemléletváltás indult el, amely meghatározza a következő néhány év ellenőrzési céljait is. 2016-ban kezdődött el az a folyamat, amely a NAV-ot nem „csupán” adóbevételeket beszedő hivatallá, hanem egy szolgáltató szemléletű, az adózók ügyeiben támogató módon eljáró intézménnyé teszi, az ügyfelekkel együttműködve hatékonyan teljesíti a társadalmi és kormányzati elvárásokat. Az intézmény alapvető célja lett az ügyintézés kultúrájának átalakításával és a szolgáltatások hozzáférhetőségének megteremtésével az adózókat a korrekt adófizetésre ösztönözni. Ezért került kidolgozásra az ún. támogató eljárás, amely az azonnali büntetés helyett segítséget ad a mulasztások, esetleges tévedések korrigálásában. Az adózói minősítés pedig lehetőséget teremtett arra, hogy a megbízható adózók, a törvények adta kereteken belül előnyökhöz jussanak. Az állam költségvetésének bevételi oldalát döntő részben az adóbevételek határozzák meg, ezért a Nemzeti Adó- és Vámhivatal működése, teljesítménye, eredményei különös jelentőségűek. A Nemzeti Adó- és Vámhivatal a magyar gazdaság fejlődését az állami bevételek biztosításával, az adózás hatékonyságának folyamatos javításával tudja segíteni. Céljuk egy hiteles, ügyfélközpontú Nemzeti Adó- és Vámhivatal működtetése, amelyet a társadalom elfogad, és ezzel egyidejűleg javul az önkéntes jogkövetés, fejlődik az adómorál (NAV ÉVKÖNYV, 2016).

ANYAG ÉS MÓDSZER

Előzmények, szakirodalmi áttekintés

„A feketegazdaság aránya hazánkban a rendszerváltást követően ugrásszerűen emelkedett, majd az ezredforduló tájékán valamelyest csökkent, nemzetközi viszonylatban azonban még mindig magas, de 2007-ben már 20 százalék alá csökkent” (BELYÓ, 2008). A felsoroltak miatt egy nagyon jelentős gazdaságpolitikai cél lenne az adóelkerülés szintjének csökkentése, az adóztatás hatékonyságának fokozása. „A rejtett gazdaság (hidden economy) azon jelenségek közé tartozik, amely minden piacgazdaságban tetten érhető, de országokénti mértéke

eltérő, és ez az eltérő mérték fontos információ az adott gazdaság állapotáról, a gazdasági szereplők magatartásáról, a kormányzat és a kormányzati intézkedések elfogadottságáról” (SZÁNTÓ - TÓTH, 2001).

Miközben a vállalkozások nagy része a talpon maradásért küzd ma Magyarországon, így a megtermelt bevétel minél nagyobb részét szeretnék – érthető módon - maguknál tartani, emiatt egyre leleményesebb technikákat vetnek be az adóelkerülésre.

Statisztikai becslések alapján az adóbevallások adatainak és az adóbefizetések összegének egybevetése után azt tapasztalhatjuk, hogy a GDP negyedének-harmadának megfelelő adó-alap tűnik el hazánkban. „A KSH kimutatása szerint a feketegazdaság GDP arányos nagysága napjainkban 15%-ra tehető. Ehhez hasonló eredményre jutott Pogátsa Zoltán is, aki ezt az arányt 11-18% körüli értékben határozta meg. Ugyanakkor Belyó Pál kutatásai szerint a rejtett gazdaság nagysága 20-25% körül mozog” (HAUBER, 2013).

Nemzetközi viszonylatban az tapasztalhatjuk, hogy „az informális gazdaság aránya az Egyesült Államokban a legalacsonyabb, a bruttó nemzeti terméknek hozzávetőleg 8-9 százalékát teszi ki. A nyugat-európai országokban a szürke-gazdaság aránya ennél magasabb, 15 százalékot is elérhet. Számítások szerint Csehországban és Szlovákiában 20 százalék alatti az illegális gazdaság aránya, a többi közép-kelet-európai országban ennél 5-10 százalékponttal magasabb” (BELYÓ, 2008).

A NAV Bűnügyi Főigazgatósága és az irányítása alatt álló nyomozó szervek az erőforrásokat 2016-ban is a magyar költségvetés védelme érdekében a pénzügyi bűncselekmények elkövetőinek, valamint a szervezett bűnözői csoportok tevékenységének felderítésére, az általuk okozott kár megelőzésére és azok biztosítására összpontosította. Ennek eredményeként 6247 ismertté vált bűncselekmény gyanúja miatt indítottak büntetőeljárást, ebből a hatáskörös bűncselekmények száma 5382 volt. Az ismertté vált hatáskörös bűncselekmények 48,8 százaléka költségvetési csalás, 11,6 százaléka csődbűncselekmény, 8,1 százaléka a számvitel rendjének megsértése, 7,8 százaléka magánokirat-hamisítás/hamis magánokirat felhasználása, 6,1 százaléka iparjogvédelmi jogok megsértése, 5,4 százaléka pedig az orgazdaság körébe tartozó bűncselekmény volt. Az ismertté vált bűncselekményekhez kapcsolódó elkövetési érték 109,5 milliárd forintot tett ki, amelyből a költségvetési csalás körébe tartozó bűncselekmények elkövetési értéke 98,1 milliárd forint volt. Ez az összesített elkövetési érték 89,6 százaléka. A bűnszervezetben megvalósuló költségvetési csalás a legnagyobb államháztartási bevételkiesést eredményező elkövetési forma, ezért a bűnügyi szakterület 2016-ban is kiemelt feladatának tekintette, hogy nyomozó hatósági jogkörében eljárva erőforrásait e bűncselekménykörhöz tartozó felderítésekre irányítsa (NAV ÉVKÖNYV, 2016). A rejtett gazdaság méretének alapvető csökkentési módszere a büntetés nagyságának növelése. Ez a megoldás eléggé kézenfekvőnek tűnik, és széles körben alkalmazzák. Természetesnek kell azonban tartanunk, hogy a vállalkozások elsősorban az adó- és járulékkerhek csökkentésével szeretnék a rejtett vagy feketegazdaság visszaszorítását, és kevésbé az ellenőrzések és büntetések szigorításával. Éppen ezért mindenképpen időszerű a téma vizsgálata, hiszen a NAV 2016-ban

kezdődő reformjával, azaz az ügyintézés kultúrájának átalakításával és a szolgáltatások hozzáférhetőségének megeremtésével kívánja az adózókat a korrekt adófizetésre ösztönözni a támogató eljárás bevezetésével. Ez a reform mindenképpen túlmutat a feketegazdaság visszaszorítására irányuló módszerek klasszikus eszköztárában.

1. táblázat: A 2016. évben ismertté vált főbb hatáskörös bűncselekmények számának alakulása

Bűncselekmény száma	Bűncselekmény típusa
2.628	költségvetési csalás
626	csődbűncselekmény
436	a számvitel rendjének megsértése
418	magánokirat hamisítás / hamis magánokirat felhasználás
330	iparjogvédelmi jogok sértése
290	orgazdaság
255	közokirat hamisítás
152	társadalombiztosítási, szociális vagy más jóléti juttatással visszaélés

Forrás: NAV évkönyv (2016). Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2016. évi tevékenységéről, Budapest

Ahogy SISAK (2007) is rámutat, hogy „a nagy adóreformok és adócsökkentések nem feltétlen mérséklik a rejtett gazdaság méretét, sokkal inkább stabilizálják az adott szintet. Számos tanulmányban sikerült kimutatni a pozitív kapcsolatot a rejtett gazdaság mérete és az adóterhelés növekedése között, de az adócsökkentés esetén a kapcsolat inszignifikáns maradt. (Ausztriai adóreform: SCHNEIDER 1997; GILES 1999)

Egy-egy ország belföldi adórendszerének tanulmányozása során is nagyon sok és komplett joganyaggal kell a jogalkalmazóknak megismerkedniük, mind az adóhatóságoknak, mind az adótanácsadóknak és az adókötelezetteknek is. Az országhatárokat átlépő gazdasági tevékenységek még komplexebb volta, így a releváns jogszabályok alkalmazása még szélesebb jogforrások alkalmazását igénylik. A nemzetközi adózással összefüggésben az egy-egy országot érintő hazai adózási jogszabályokon és az egyéb érintett ország jogszabályain kívül figyelembe kell még venni a különböző kettős adóztatási egyezményeket (az aluladóztatás és kettős adóztatás elkerülése érdekében), a modellegetezményeket (nem szoros értelemben vett jogforrásokat), a multilaterális szabályozásokat (pl. EU irányelv) és a nemzetközi bírósági gyakorlatokat is.

A nemzetközi adózás alapproblémája a saját felségterületén önállóan adóhatalmat gyakorló állam (adószuverenitás: az állam joga arra, hogy felségterületén korlátlan adóhatalmat gyakorolhat) és az államhatárokat átlépő gazdasági tevékenységek ellentmondásából fakad. Ma már igen gyakori, hogy egy-egy adóztatási tényállás kettő vagy több országot is érint.

„A nemzetközi adózásnak van azonban egy másik vetülete is. Az eltérő adórendszerrel rendelkező országokban tevékenykedő nemzetközi vállalkozások kihasználhatják az eltérő adórendszerekben lévő lehetőségeket és így adóelőnyt élvezhetnek a csak egy országban tevékenykedő vállalkozásokkal szemben. Ez szintén versenysemlegességet sértő következményekkel járhat” (HERICH et al., 2011).

„Az adóztatás a fiskális politika integráns része. Az adóztatás nem egységes az egyes országokban. Az egyes országokban eltérő az állami kiadások GDP-hez viszonyított aránya. Ahol az állam szerepe jelentős a bruttó hazai termék elkötésében, ott jelentős a szerepe az adóztatásnak is. Az adószervezetben is jelentős különbségeket tapasztalunk a közvetett és a közvetlen adók egymáshoz viszonyított arányában. Habár az adórendszerek különböznek, a 2007-ben kirobbant pénzügyi válság előtt több szempontból globális adópolitikai fordulatnak lehettünk szemtanúi. Az ÁFA elterjedése – 1957-ben a franciák vezették be - majd az Európai Unió első harmonizált és hivatalos adóneme lett. Az ÁFA-t azóta az Európai Unió kivül is több országban vezették be. Jelenleg a világ 160 országa közül csak 11 országban nincs ÁFA. A legjelentősebb kivétel az USA. A globalizáció és ezen belül a tőke mozgások szabadsága erősítette az országok közötti adóversenyt. Ez azt jelentette, hogy a magas társasági adókat alkalmazó országokból a tőke menekülni kezd alacsonyabb adókulcsokat alkalmazó országokba. Az adóparadicsomok elleni hatékony védelem azonban még gyerekcipőben jár, így a tőkeszegény országok rákényszerültek arra, hogy csökkentsék a társasági és egyéb vállalati jövedelemadókat kulcsait, és több ország áttért az egykulcsos adók alkalmazására (flat tax). Az egykulcsos adók különösen a kelet-európai térségben lettek népszerűek, ahol 2011-re Lengyelország kivételével az összes ország bevezette” olvashatjuk BOZSIK (2013) tanulmányában.

Mitől függ tehát, hogy milyen egy jó adórendszer?

Adóztatás alapelvei Adam Smith szerint a következők lehetnek (HELLER, 1943): az adóterheket az állampolgároknak adófizető-képességük szerint kell viselniük; az adónak jól, egyértelműen meghatározhatónak kell lennie; olyan időpontban legyen a fizetési kötelezettség, mikor az eszközök arra készen állnak; az adó beszedése ne kerüljön túl sokba.

MUSGRAVE (1983) és STIGLITZ (2000) szerint az adózás fő alapelvei:

- Igazságosság: legyen az adórendszer méltányos (igazságos);
- Gazdaságilag hatékony: ne torzítsa a termelési tényezőknek a hatékony piacon kialakuló optimális allokációját;
- Rugalmasság: legyen konjunktúra-politikai szempontból rugalmas, stabilizáló hatású;

- Egyértelműség: világos értékrendet tükrözzön, az egyének világosan átláthassák befizetési kötelezettségeiket, azok okait, legyen definitív;
- Adminisztrációs szempontból egyszerű: könnyen alkalmazható, az adók beszedése legyen olcsó.

A felsoroltakat MUSGRAVE (1983) még egy alapelvvel egészít ki: az adózás “külső” (pl. demográfiai, strukturális) célokat lehetőleg ne szolgáljon (ezt inkább költségvetési támogatásokkal segítsék), de ha mégis, akkor ez kevésbé sértse a méltányosságot.

Az adózás alapelvei BURJÁN et al. (2007) megközelítése szerint:

- Arányos közteherviselés elve: az adóterheket a fizetőképességgel arányosan kell elosztani;
- Haszonelv: a különböző személyeket a társadalmi tevékenységből rájuk jutó „haszon” arányában kell megadóztatni;
- Megbízhatóság elve: az adóteher biztonságosan legyen megfizethető;
- Kiszámíthatóság elve: az adóterheknek legalább középtávon változatlanoknak kell lenni;
- Könnyen teljesíthetőség elve: az adókat az adókötelezetteknek a legkedvezőbb helyen és időben kell megfizetni;
- Jutányosság elve: az adó kiszámításával és behajtásával kapcsolatos költségek minimálisak legyenek.

SAMUELSON és NORDHAUS (1990) szerint a modern adózásban a következő alapelveknek kell érvényesülniük:

- Haszonelv: a különböző embereket a társadalmi tevékenységből rájuk jutó „haszon” arányában kell megadóztatni;
- Méltányosság és fizetőképesség elve: arányos közteherviselés érdekében az adóterheket a fizetésre kötelezett személyek között fizetőképességükkel arányosan kell szétosztani;
- Megbízhatóság elve: az adóterhek biztonságos megfizetését feltételezi;
- Kiszámíthatóság elve: különösen a vállalkozások biztonsága, ösztönzése érdekében az adórendszer ne változzon túl gyakran, az adóterhek középtávon stabilak, tendenciájukban kiszámíthatóak legyenek;
- Érvényesíthetőség elve: az adózás szabályai legyenek áttekinthetőek, egyértelműek, egyszerűen alkalmazhatóak és a fizetési kötelezettséget az adózók számára a lehető legkedvezőbb helyen és időben irányozzák elő. Az adórendszert ne lehessen kijátszani, az adófizetést ne lehessen kikerülni;
- Jutányosság elve: az adózásból származó költségvetési bevételek és azok megszerzése érdekében felmerült kiadások racionális arányban álljanak egymással;

- Konzisztencia elve: az adórendszer belső harmóniájának, a többi gazdasági szabályozóval való összehangoltságának és a nemzetközi szabályokhoz való illeszkedésének követelményét fogalmazza meg.

Végül - de nem utolsó sorban - a jó adórendszer főbb jellemzői HERICH (2007) szerint:

- Egyszerű: könnyen áttekinthető, egyszerűen kiszámítható, a bevezetése olcsó;
- Semleges: a gazdasági döntéseket nem befolyásolják az adók;
- Igazságos: a teherviselő-képesség szerint kell az adót megfizetni;
- Konzisztens: egységes a nemzetközi partnerek rendszerével;
- Stabil és kiszámítható: ritkán változik;
- Hatékony;
- Egyértelmű;
- Rugalmas és
- Olcsó.

Mindegyik megközelítésben szerepel, hogy egy jó adórendszernek kiszámíthatónak, legalább középtávon tervezhetőnek, világosnak, stabilnak kell lennie.

Az árnyékgazdaság mérési lehetőségei

Általában az árnyékgazdaságot kétféle úton lehet megmérni: mikroszintű felmérésekkel, kérdőívek, interjúk segítségével vagy pedig közvetett módszerekkel, mint például a valuta iránti kereslet, illetve rejtett változók megközelítésével, felhasználva makrogazdasági mutatókat. A rejtett gazdaság közvetlen becslése többnyire a Multiple Indicators Multiple Causes (MIMIC) összetételének folyamatán alapszik és a valuta iránti kereslet módszerén. A MIMIC annyit jelent, hogy több mutató, több ok, azaz az árnyékgazdaságot minél több szempontot figyelembe véve tudják pontosítani. A MIMIC eljárás azt feltételezi, hogy a rejtett gazdaság egy megfigyelhető jelenség (egy rejtett változó), ami használatával meg tudjuk becsülni az illegális foglalkoztatás mérhető okait, mint például az adóteher és a szabályozás intenzitása, illegális tevékenységet tükröző mutatók, a valuta iránti kereslet, illetve a hivatalos munkaidő. A módszer hátránya az, hogy ez is csak egy viszonylagos becslést ad az árnyékgazdaság fejlődésének és méretének. Ezen túlmenően létezik egy nagyszámú az egész világra és Európára vonatkozó értékrend felmérés adataival - a World Values Survey (WVS) és az European Values Survey (EVS), amely lehetővé teszi empirikus vizsgálatok lefolytatását a témakörön belül. Egyéni szinten tartalmaz olyan tényezőket, amelyek befolyásolhatják az állampolgárok viszonyulását az adófizetéshez. A WVS egy olyan adathalmaz a társadalmi-kulturális és politikai attitűdök világméretű vizsgálatáról, amely összehasonlítható adatokat tartalmaz, illetve szerte a világon az emberek közötti hitrendszereket. Az EVS adataival egy hasonló felmérés, ami kizárólag az EU országaira fókuszál. Mindkét felmérést már széles körben használják a politológusok, valamint a közgazdászok. A World Values Survey (WVS) és az European Values Survey (EVS) adatsorok segítségével elemezni tudjuk a szociális normák és a

kormányzati intézmények hatását, kontrollálva egy többszörös regressziós analízisben a személyes tényezőket, ahol az adómorál az alárendelt változó. Habár mindegyik módszernek vannak gyengeségei és erősségei, amely a rejtett gazdaság becslési értékeiben biztosan érvényesülnek, nyilvánvaló, hogy nem lehet pontosan megmérni az árnyékgazdaságot. A MIMIC modellből származó makroszintű becsléseket és a valuta iránti keresletet a becslések felső korlátjának, míg a mikroszintű becsléseket a becslések alsó korlátjának tekintik. Mivel jelenleg a kutatás kezdetén tartok, a későbbiekben a felsorolt módszerek közül az ebben a tanulmányban a nemzetközi szakirodalom alapján feltárt összefüggéseket a különböző méretű és tevékenységi körű, magyarországi kis- és középvállalkozások adózási döntéseikben kompetens vezetői körében végzett kérdőíves felméréssel szeretném alátámasztani.

Az adózási környezet és az adózási morál összefüggései

Leggyakrabban a feketegazdaság kialakulásának egyik vezető okát a magas adóterheknek tulajdonítják, ugyanakkor számos kutatásban kimutatták, hogy az adó csökkentésével nem feltétlenül jár együtt az adóbevételek növekedése. Az adómegfelelés számos tényezőtől függ. ALM et al. (1995) adózási szabályok betartásáról végeztek kísérleteket Spanyolországban és az Egyesült Államokban. A két ország nagyon különbözik a kultúrában és történelemben egyaránt. Azt találták, hogy az alanyok az Egyesült Államokban következetesen magasabb megfelelést mutatottak, mint az azonos kísérletek résztvevői Spanyolországban, és ezeket a különbségeket a magasabb társadalmi normáknak való megfelelésének tulajdonították az Egyesült Államokban. Összhangban a kísérletekkel, az eredmények azt mutatják, hogy jelentősen magasabb adómorál jellemző az Egyesült Államokban, mint Spanyolországban - három különböző évet vizsgálva - a WVS adatai alapján.

SCHMÖLDERS (1960) elemezte az adómorált az önálló vállalkozók között Európában, és arra a következtetésre jutott, hogy az önfoglalkoztató adózóknál alacsonyabb az adómorál, mint azoknál az adófizetőknél, akik már más személyeknek vagy szervezeteknek dolgoznak. STRÜMPEL (1969) is elemezte az adómorál alakulását az európai adófizetők között. Végzett egy nemzetközi összehasonlító felmérést Európában, amelyben összehasonlította mind a különböző európai országok adórendszerét és az adómorál szintjét egyes országok adófizetői között. Azt találta, hogy az adómorál Németországban viszonylag alacsony volt, míg Angliában viszonylag magas. Véleménye szerint, a fő különbség a német és az angol adórendszer között ebben az időben az volt, hogy a német kormány kényszerítő adóellenőrzési technikákat használt, míg az angol rendszer az adózókat több tisztelettel kezelte, és kevesebb ellenőrzéssel sújtotta. Az angol rendszer ezzel a módszerrel segített növelni az adómorált.

FREY - FELD (2002) szerint az adófizetők adómorálja akkor növekszik, amikor az adóhivatalnokok tisztelettel bánnak velük. Ezzel szemben, amikor az adóhivatalnokok kizárólag az adófizetők elrettentésére támaszkodnak, hajlamosak azzal reagálni, hogy megpróbálják aktívan elkerülni az adófizetést. Bebizonyosodott ezen túlmenően, hogy a tekintélyelvű megközelítés erősebben kiszorítja az adómorált, valamint az is, ha a polgároknak kisebb politikai

részvételi jogaik vannak. Ezzel szemben a tiszteletteljes megközelítés és a polgárok magas politikai részvételi jogai erősen növelik az adómorált.

Az adófizetés limitálja az egyéneknek azon szabadságát, hogy autonóm döntéseket hozzanak a jövedelmükről (KIRCHLER, 1999). Feltételezhető az is, hogy azok a munkáltatók, akik már régebb óta működtetik a vállalkozásukat, kevésbé érzik korlátozva a szabadságukat az adófizetés által, mint azok a vállalkozók, akik csak nem rég óta indították el a működésüket. A kutatás azt is kimutatta, hogy a szabadság érzékelt korlátozása kölcsönösen összefügg az adócsaláshoz való pozitív hozzáállással és az adómorállal. Számos tanulmány alátámasztja azt is, hogy a pénzügyi nehézségek alatt levő emberek kevesebb adót hajlandók fizetni, mint mások, illetve a személyiségi jellemzők, az ideológiai és vallási értékek, az erkölcsi irányok és az igazság érzésének fontossága - a gazdasági rendszeren belül - is hatással vannak az adófizetési hajlandóságra.

FREY - TORGLER (2006) kutatásukban EVS adatokból vett kutatási eredményeket használtak fel, egy 30 országból álló mintát alapul véve - minden egyes országban legkevesebb 1000 egyént vizsgálva. A legtöbb átmeneti országban nem fizetnek adót az állampolgárok az átmeneti folyamat kezdetén. Az adófizetők közvetlen politikai részvételének nagy jelentősége van az adófizetési hajlandóságra is, a közvetlen politikai részvétel alacsonyabb adócsaláshoz és magasabb belső motivációhoz vezet az adófizetésben. A politikai intézmények minősége erősen megfigyelhető hatással van az adómorálra, a politikai stabilitás, az erőszakmentesség, a kormány hatékonysága, a szabályozás minősége, a jogállamiság és a korrupció kordában tartása szintén erős hatást gyakorol az adómorálra.

CUMMINGS et al. (2004) szerint a kényszerítési erőfeszítés növelheti az adószabályok betartását, de az extrém büntetési tételek akár fordított hatást is kifejthetnek – alacsonyabb adófizetést és általános bizalom elvesztését eredményezheti az állami intézményekben. Botswana és Dél-Afrika összehasonlító elemzéséből látható – bár földrajzi szomszédok, de társadalmi történetüket tekintve nagyon eltérőek egymástól. Dél-Afrikában az adócsalást úgy kezelik, mint egy súlyos bűncselekményt, míg Botswanában az adóhatóság hozzáállása jóval szolgálatkésebb. A brit gyarmati szabályok látható sikereket értek el Botswanában, mivel a leggyorsabban növekvő gazdaság volt a világon az elmúlt 35 évben.

ALM et al. (2005) tanulmányában az állampolgárok adófizetési hozzáállását, adómorálját, vagy az adófizetésre való belső motivációját vizsgálta az orosz gazdaságban az átmenet elején (1991) alatt (1995) és valamivel később (1999). Az eredmények azt sugallják, hogy az állam iránt érzett magasabb szintű bizalom kedvezően befolyásolja az adómorált. Az átalakuló országokban elterjedt az adócsalás. A magas szintű adócsalás veszélyezteti a kormány azon képességét, hogy az alapvető szolgáltatásokat biztosítani tudja. Az állampolgárok adófizetési attitűdje számos tényezőtől függ. A társadalmi normáknak és az állami intézmények teljesítményének megítélése az állampolgárok részéről egyértelműen fontos szerepet játszik. Emellett az adófizetési attitűd függ a specifikus tényezők szintjétől, mint például személyes, demográfiai és attitűdbeli jellemzők. Az adómorál fő meghatározója a bizalom a kormányban

és a jogintézményekben. Az adómorál pozitívan befolyásolja az emberek bizalmát a kormány és igazságszolgáltatási rendszerben. Fontos tényező lehet a nemzeti büszkeség is, amely meghatározza az adómorált. Az 1990-es években az orosz adó végrehajtási stratégia erős kényszer módszereken alapult, főként a növekvő bűnüldöző szervek megbízásának növekedésére. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy ezzel párhuzamosan Oroszországban erősen csökkent az adómorál.

„A bizalom, mint érzelmi attitűd súlya a modern piacgazdaság működésében oly jelentős, hogy a gazdaság számos területe és jelensége nem elemezhető anélkül, hogy világos képünk lenne a bizalom szerepéről, e témakörhöz ugyanakkor elszakíthatatlanul kapcsolódik a család is, mint olyan jelenség, amelynek kiszűrése nélkülözhetetlen, s amely – ha felbukkan – aláássa a bizalmat” (HÁMORI, 1998).

KIRCHLER et al. (2009) szerint az adóhatóság ereje és az adóhatóságban való bizalom megfelelő méretéhez meg kell érteni a kierőszakolt és önkéntes adófizetést. Egy ellenséges környezetben az adófizetők és az adóhatóságok egymás ellen dolgoznak, míg egy szinergikus klímában együtt. Az ellenséges környezetben valószínűleg nagy a társadalmi távolság, kicsi a tisztelet a hatóságok felé, így az önkéntes adófizetés elhanyagolható és az állampolgárok kihasználják az adókikerülés előnyeit. Ezzel szemben a „szolgáltatás és ügyfél” megközelítésű hatósági hozzáállás esetén a hatóságok célja az adófizetők támogatása. Például Svájcban a hatóságok általi barátságos és tiszteletteljes bánásmód az adófizetőkkel szemben már régóta elismert fontos erőforrás az adózási szabályok betartásának fokozására. Az adóhatóság hatalma és az adóhatóságban való bizalom együttesen befolyásolják az adómegfelelés szintjét (KIRCHLER, 2007). Ha a hatóságokban való bizalom alacsony, és a hatóságok hatalma gyenge, akkor valószínű, hogy a polgárok arra törekednek, hogy maximalizálják az egyéni eredményeiket az adók kijátszásával – azt a szerkezetet, mely ezt az összefüggést jól mutatja, kutatásukban a „slippery slope” – „csúszós-lejtő” szerkezetnek nevezték el.

SCHNEIDER et al. (2012) 39 OECD országban analizálta az árnyékgazdaságot a MIMIC módszerrel 1999-2010-ig terjedő időszakban (köztük Magyarországon is). A magasabb árnyékgazdaság hatása a hivatalos GDP adatokra egy elvárt negatív értéket eredményez, valamint csökkenti a kormány bevételeit. Az adópolitikai és állami szabályozási tényezők is hatással vannak a feketegazdaságra, melyek, ha növekednek, akkor a feketegazdaság szintén növekedni fog.

SCHNEIDER - TORGLER (2006) tanulmányában is olvashatjuk, hogy a bizonyítékok azt sugallják, hogy a végrehajtási erőfeszítések nem tudják teljesen megmagyarázni az adózási megfeleltetés magas fokát. Így ők is bevonják kutatásukba - a World Values Survey (WVS) és European Values Survey (EVS) adatokat felhasználva - elsődleges függő változóként a kultúra, az intézmények, a politikai attitűdök, a vallásosság, az ellenőrzési valószínűségek és a bírságok arányát.

SCHNEIDER (2000) 18 OECD országban végzett kutatásában is azt találjuk, hogy a rejtett gazdaság egyik okaként említhetjük csak a magas adóterheket, de több ok is lehet még, mint

a szabályozások hatása, az adórendszer összetettsége és átláthatósága, illetve az adófizetők viselkedése az állam irányában. Ő is rávilágít arra, hogy amikor a kormány megváltoztatja az adó szerkezetét, például csökkentést vezet be a közvetlen adóterhekben, akkor elvárja, hogy a rejtett gazdaság is csökkenjen. Megfigyelte azonban, hogy jelentős adóreformok esetén is, amikor jelentős adókulcs-csökkentések történtek, tovább nőtt a rejtett gazdaság mértéke.

EREDMÉNYEK

Hipotéziseimet a témával foglalkozó kutatók vizsgálataival összevetve azt tapasztalhatjuk, hogy annak ellenére, hogy az adópolitika legkézenfekvőbb eszköze az adófizetések betartására és szabályozására az elrettentés politikája, azaz a minél nagyobb büntetési és bírság tételek kilátásba helyezése illetve a kényszerítés, akár ellentétes hatást is ki lehet vele váltani az adófizetőkben. Ugyanezt olvashatjuk CUMMINGS et al. (2004) tanulmányában is, hogy a kényszerítés és az extrém magas adók és büntetések alacsonyabb adófizetést és általánosan a bizalom elvesztését eredményezhetik az állami intézményekben.

Hasonló eredményre jutunk ALM - TORGLER (2005) kulturális különbségek és adómorál közötti összefüggéseit vizsgálva - az USA-an és Európában – akik megállapították, hogy mindenképpen érdemes megfigyelni, hogy az amerikai adómorál mindegyik országot felülmúlja, mert az adófizetőkkel való jobb bánásmód és a hatósági szervek kényszer nélküli beavatkozása esetében eredményesebbnek bizonyul az adómorál. Ezen kívül ALM et al. (1999) szerint az Egyesült Államokban és Svájcban mért nagy adómorál érték azt jelentheti, hogy az erősödő közvetlen demokratikus elemek segítségével növelhető az adómorál.

STRÜMPEL (1969) kutatásában az angol és német adórendszert hasonlította össze. Azt találta, hogy Németországban alacsonyabb volt az adómorál, mint Angliában. Tanulmányában azt állította, hogy a különbség a két adórendszer sajátosságaiból is fakadhat, míg Németországban a kényszerítő adóellenőrzési technikák voltak jellemzők, addig Angliában az adózókkal való tiszteletteljes bánásmód.

FREY - FELD (2002) elrettentés és hangulat témakörben végzett tapasztalati vizsgálatukban szintén azt találjuk, hogy az adófizetők adómorálja akkor növekszik, hogy a hivatalnokok tisztelettel bánnak velük, ezzel szemben az elrettentés adóelkerüléshez vezet. FREY - TORGLER (2006) is hangsúlyozzák, hogy a politikai intézmények minősége, az adórendszer stabilitása, az erőszakmentesség erősen hatást gyakorol az adómorálra, illetve a közvetlen politikai részvétel is magasabb belső motivációhoz vezet az adók fizetésében. ALM et al. (2005) szerint is a kutatási eredmények azt sugallják, hogy az államban a magasabb szintű bizalom kedvezően befolyásolja az adómorál, míg az erősen kényszer módszereken alapuló adóvégrehajtás csökkenti az adófizetési hajlandóságot. KIRCHLER et al. (2007) is erre a véleményre jutott, hogy ha a hatóságok felé alacsony a bizalom és a tisztelet, akkor az adókikerüléshez vezet. Ennek ellentétéként Svájc példáját hozza fel, ahol a hatóságok általi barátságos és tiszteletteljes bánásmód egy fontos erőforrás az adózási jogszabályok betartásának

fokozására. SCHNEIDER et al. (2012) véleménye szerint is az adópolitikai és állami szabályozási tényezők hatással vannak az árnyékgazdaságra.

Elsődlegesen a nemzetközi kutatási tapasztalatok alapján beigazolhatóak azon feltevéseim, hogy az adórendszer kiszámíthatósága, legalább középtávon való tervezhetősége, világossága és stabilitása egyaránt pozitív hatással vannak az adófizetési hajlandóságra. Az állampolgárok magasabb szintű bizalma a kormányzat, az adóhatóságok és egyéb jogintézmények felé szintén kedvező hatásúak. Az adófizetőkkel való barátságos és tiszteletteljes bánásmód, partnerként való kezelésük is javítja az adófizetési hajlandóságot, de az állampolgárok közvetlen politikai részvétele, bevonása a politikai döntésekbe, a demokrácia is jelentős hatással van az adómorálra. A későbbi kutatási folyamatban kérdőíves felmérés segítségével szeretném ezen állításokat megerősíteni.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az egyes nemzetgazdaságok - adószuverenitásukból kifolyólag - adórendszereiket önmaguk alakítják, azonban az egyre inkább teret nyerő nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok miatt próbálják a hazai jogszabályokat a nemzetközi jogszabályokkal harmonizálni. A nagyfokú globalizáció következtében, illetve az Európai Unió tagállamainak bővülése miatt a verseny átlépte a határokat, a versenyképesség nemzetközi viszonylatban meghatározó tényező lett. Eleve az Unióhoz való csatlakozás egy bizonyos harmonizációs kötelezettséget ír elő a csatlakozni szándékozó országok számára, így mindenképpen feltétel a csatlakozó országok adórendszerének modernizálása.

Az Európai Unió intézményi rendszere különleges helyet foglal el a nemzetközi jogban. Sajátos jellege miatt sem a nemzetközi szervezetek, sem az államok intézményrendszeréhez nem hasonlítható, mivel működésében mind a kormányközi, mind a nemzetek feletti (szupranacionális) elemek előfordulnak. Mind az egységes európai piac létrejötte, mind a határelenőrzések megszüntetése, a közösségi kereskedelem fejlődése is nagymértékben hozzájárult az adókikerülés, az adókijátszás, az adócsalás elterjedéséhez. Mindez a költségvetési bevételek csökkenését, az igazságos közteherviselés elvének sérelmét, mind a közösségi versenyfeltételek torzulását eredményezi. Emiatt nagyon fontos a tagállamok között együttműködés eszközeinek fejlesztése, a kölcsönös információcsere, az igazgatási és jogi eszközök megfelelő bővítése, illetve összehangolása, más tagállamokban való adóellenőrzéseknél való jelenlét és a folyamatos tapasztalatcsere. Az erről szóló jogsegély irányelv kérelemre történő, automatikus és spontán információcsere típusokról rendelkezik. „Azoknál az államoknál, ahol könnyebb az adófizetési folyamat, több bevételre számíthatnak, nagyobb a bizalom az adózó felé. Magas adókulcs, magas adminisztrációs terhek mellett a bizalom is csökken. Az államok leggyakrabban az önadózás bevezetésével csökkentették az elmúlt pár évben az adóadminisztrációs terheket, a másik két legelterjedtebb módszer az elektronikus bevallás és a csoportadózás” (HERICH et al. 2011). Míg Ausztriában például 2005. óta egységesen 25% a társasági adókulcs, addig Magyarországon - az elmúlt két év kivételével – csökkent ugyan, de

folyamatosan változott a személyi jövedelemadó kulccsal együttesen. A 2003-ban bevezetett egyszerűsített vállalkozói adó kulcsa 2003. óta több mint duplájára emelkedett, 15-ről, 25, majd 37%-ra. Talán pontosan ez a magyar adórendszernek ma az egyik legfőbb problémája, hogy nincs előreláthatóság.

GÁSPÁR et al. (2004) szerint a magyar adórendszerben kirívóan nem érvényesül a horizontális és vertikális méltányosság a kivételek és mentességek, az egyes jövedelmek eltérő adóztatása miatt, illetve az adórendszer sem hatékony, sem átlátható és betartható, nem tekinthető. SZERB - ULBERT (1998) véleménye szerint a magyar adórendszer leggyakrabban kritizált vonása a magas adóteher, a középréteg túlzott megadóztatása, a bonyolult és lassan áttekinthetetlen szisztéma, az adórendszer és a fekete/szürkegazdaság GDP-hez viszonyított mintegy 30%-ára tehető arányának összefüggései, áttekinthetetlen kiadási oldal, gyakori pazarlás és korrupció. HETÉNYI (2004) megfogalmazása szerint a magyar adórendszerben magas az adóteher, nem serkenti a fejlődést, túlságosan bonyolult. KÁTAY (2009) is kifejezetten bonyolultnak és átláthatatlannak jellemezte a magyar adórendszert. Ezeket túlmenően fontosnak tartom az állampolgárok és állam jó kapcsolatát, a kormányzat megbízhatóságát és az adórendszer stabilitását is. Meglátásom szerint nagyon sokat számít az adófizetési hajlandóság szempontjából, hogy az állampolgárok minél nagyobb szerepet kapjanak az ország irányításában, a kormányzat ügyfélként, partnerként kezelje őket. Leglényegesebb, hogy egy adórendszer minél megbízhatóbb, stabilabb és kiszámíthatóbb legyen, az adókötelezettek tudjanak hosszú távon tervezni és kapjanak megfelelő visszacsatolást a befizetett adóterhek felhasználásáról. Megoldatlan problémának tartom, hogy az adózók méltánytalannak és igazságtalannak tartják az adómértékeket, emiatt próbálnak kibújni alóla. A folyamat tovább gyűrűzik, hiszen az így keletkezett költségvetési hiány újabb adómérték növelést igényelhet, amely tovább serkenti az adóelkerülést – ez egy olyan spirálnak tűnik, amelyből látszólag nincs kiút, éppen emiatt a téma a továbbiakban is olyan kérdés, ami jelentős problémát jelent a gazdaságban és szükséges a vizsgálata.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK

ALM, J., MARTINEZ-VAZQUEZ, J. and TORGLER, B. (2005): Russian attitudes toward paying taxes – Before, during, and after transition. *International Journal of Social Economics*, 12, 832-857. o., <https://doi.org/10.1108/03068290610714670>

ALM, J., MCCLELLAND, G. H. and SCHULZE, W. D. (1992): Why do people pay taxes? *Journal of Public Economics*, 1, 21-38. o., [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(92\)90040-m](https://doi.org/10.1016/0047-2727(92)90040-m)

ALM, J. and TORGLER, B. (2005): Culture differences and tax morale in the United States and in Europe. *Journal of Economic Psychology*, 2, 224-246. o., <https://doi.org/10.2139/ssrn.562861>

BELYÓ PÁL (2008): A rejtett gazdaság nagysága és jellemzői. *Statisztikai Szemle*, 2, 113-137. o.

BOZSIK SÁNDOR (2013): Európai adópolitika változása a válság hatására. *Ekonomické štúdie – teória a prax*

- BURJÁN ÁKOS, SZEBELLÉDI ISTVÁN, SZTANÓ IMRÉNÉ és TÓTH JÓZSEF (2007): Adók és támogatások alapjai, *SALDO*, 258. o.
- CUMMINGS, R. G., MARTINEZ-VAZQUEZ, J., MCKEE, M., and TORGLER, B. (2004): Effects of Culture on Tax Compliance: A Cross Check of Experimental and Survey Evidence. *CREMA*, Working Paper No. 2004, 13., <https://doi.org/10.2139/ssrn.661921>
- FELD, L.P. and SCHNEIDER, F. (2010): Survey on the Shadow Economy and Undeclared Earnings in OECD countries. *German Economic Review*, 11, 109-149. o., <https://doi.org/10.1111/j.1468-0475.2010.00509.x>
- FREY, B.S. and FELD, L.P. (2002): Deterrence and Morale in Taxation: An Empirical Analysis. CESifo Working paper No. 760, <https://doi.org/10.2139/ssrn.900351>
- FREY, B.S. and TORGLER, B. (2006): Tax Morale and Conditional Cooperation. *Journal of Comparative Economics*, 1, 136-159. o., <https://doi.org/10.2139/ssrn.900359>
- GÁSPÁR PÁL, HALÁSZ ANITA és LEPP-GAZDAG ANIKÓ (2004): Az államháztartás működési problémái, Munkafüzet 3. ICEG Európai Központ
- GILES, D. E. (1999): Modelling the hidden economy and tax-gap in New Zealand. Econometric Working Paper, https://doi.org/10.1007/978-1-4615-4433-3_10
- HÁMORI BALÁZS (1998): Érzelemgazdaságtan. Kossuth Kiadó, Budapest
- HAUBER GYÖRGY (2013): Az adócsalás és adókikerülés morális kérdései. Biztonság és védelem kultúrája
- HELLER FARKAS (1943): Pénzügytan, Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest
- HERICH GYÖRGY (2007): Adótan. Penta Unió, Pécs, 6-242. o.
- HERICH GYÖRGY szerk. (2011): Nemzetközi adózás. Adózás az Európai Unióban. Penta Unió, Pécs
- HERICH GYÖRGY szerk. (2013): Adózás Európában. Penta Unió, Pécs
- HETÉNYI ISTVÁN (2004): Adózási dilemmák. Fejlesztés és Finanszírozás. 3. szám 53-62. o.
- KÁTAY GÁBOR szerk. (2009): Az alacsony aktivitás és foglalkoztatottság okai és következményei Magyarországon, MNB-tanulmányok 79. Magyar Nemzeti Bank
- KIRCHLER, E., HOELZL, E. and WAHL, I. (2007): Enforced versus voluntary tax compliance: The „slippery slope” framework. *Journal of Economic Psychology*, 2, 210-225. o., <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004>
- KIRCHLER, E. (1997): The Burden of New Taxes: Acceptance of Taxes as a Function of Affectedness and Egoistic versus Altruistic Orientation. *Journal of Socio-Economics*, 4, 421-437. o., [https://doi.org/10.1016/s1053-5357\(97\)90005-6](https://doi.org/10.1016/s1053-5357(97)90005-6)
- KIRCHLER, E. (1999): Reactance to taxation: Employers' attitudes toward taxes. *Journal of Socio-Economics*, 2, 131-138. o., [https://doi.org/10.1016/s1053-5357\(99\)00003-7](https://doi.org/10.1016/s1053-5357(99)00003-7)
- MUSGRAVE, R. A. (1983): Who Should Tax, Where and What? Tax Assignment in Federal Courtrooms, Australian National University, Canberra, 2-19. o.
- NAV ÉVKÖNYV (2016): Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2016. évi tevékenységéről, Budapest
- SAMUELSON, P. A. and NORDHAUS, W. D. (1990): Közgazdaságtan III. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1036-1048. o.

- SCHMÖLDERS, G. (1960): Das Irrationale in der öffentlichen Finanzwissenschaft. Hamburg: Rowolt
- SCHNEIDER, F. (1997): The Shadow Economies of Western Europe, *Journal of the Institute of Economic Affairs*, <https://doi.org/10.1111/1468-0270.00041>
- SCHNEIDER, F. (2000): *The Increase of the Size of the Shadow Economy of 18 OECD countries: Some Preliminary Explanations*.
<http://www.econstor.eu/bitstream/10419/73324/1/wp0008.pdf> Letöltve: 2016. április 15.
- SCHNEIDER, F. and Buehn, A. (2012): *Shadow Economies in highly developed OECD countries: What are the driving forces?* 1-31. o.
<http://www.econstor.eu/bitstream/10419/67170/1/727543865.pdf> Letöltve: 2016. április 15.
- SCHNEIDER, F. and TORGLER, B. (2006): What shapes attitudes toward paying taxes? Evidence from multicultural European countries. Working Paper, *Department of Economics*, Johannes Kepler University of Linz, No. 0608., <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2007.00466.x>
- SEMJÉN ANDRÁS, SZÁNTÓ ZOLTÁN, és TÓTH ISTVÁN JÁNOS (2011): Adócsalás és Adóigazgatás; Mikroökonomiai modellek és empirikus elemzések a rejtett gazdaságról. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 3. tanulmány, Budapest: MAT-KTI – TÁRKI
- SEMJÉN ANDRÁS (2017): Az adózói magatartás különféle magyarázatai, *Közgazdasági Szemle*, LXIV. évf., 2017. február (140–184. o.)
- SISAK BALÁZS (2007): Az árnyékos oldalon – A földalatti gazdaság mérete, kialakulásának indokai és hatásai. *Acta Oeconomica Kaposváriensis*, 1-2, 154-164. o.
- STIGLITZ, J. E. (2000): A kormányzati szektor gazdaságtana. KERSZÖV Kiadó Budapest, 395-544. o.
- STRÜMPEL, B. (1969): The Contribution of Survey Research to Public Finance. In Alan T. Peacock (ed.), *Quantitative Analysis in Public Finance*. New York, NY: Praeger Publishers: 14-32.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN és TÓTH ISTVÁN JÁNOS (2001): A rejtett gazdaság és az ellene való fellépés tényezői. *Közgazdasági Szemle*, 3. 203–218. o.
- SZERB LÁSZLÓ és ULBERT JÓZSEF (1998): A magyar adórendszer reformjának alapelveihez. *Bankszemle* 42. évf. 6-7. sz., 9-21. o.
- TORGLER, B. and SCHNEIDER, F. (2008): The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy. *Journal of Economic Psychology*, 2, 228-245. o.
- TORGLER, B. (2003): To evade taxes or not to evade: that is the question. *Journal of Socio-Economics*, 3, 283-302. o., [https://doi.org/10.1016/s1053-5357\(03\)00040-4](https://doi.org/10.1016/s1053-5357(03)00040-4)